

ERZURUM İLİ TEMEL VE DESTEKLEYİCİ TURİSTİK ÜRÜN ÇEŞİTLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Bekir ELMAS
Atatürk Üniversitesi İİBF
Muhasebe ve Finansman Bölümü
Finansman Bölümü
belmas@atauni.edu.tr

Araş. Gör. Çetin AKKUŞ
Atatürk Üniversitesi
Turizm Fakültesi
cetin.akkus@atauni.edu.tr

Araş. Gör. Gülizar CENGİZ
Atatürk Üniversitesi
Turizm Fakültesi
gulizar.cengiz@atauni.edu.tr

Abstract: The gravitational force of attraction in itself, creating demand in line with the diversification of tourism products under the name of all the tourist product types have been investigated. In this study, in order to determine the tourism potential of Erzurum and to assess the alternative touristy product types, a route map has been established by examining the basic, supporting and potential tourist product types in Erzurum. The reasons why tourists choose Erzurum and the findings which were gathered of the project “Regional Tourism Strategy Based on Innovation” carried out by KUDAKA have been assessed. After the essential literary scanning, these data have been enriched and reviews on its suitability have been carried out. In this way, the basic and supporting tourism product types in Erzurum, determined on the basis of districts and suggestions were made suggestions.

Key Words: Tourism potential, Touristy product, Erzurum

Özet: Başlı başına çekim gücü olan ve çekim gücü doğrultusunda talep oluşturan tüm turistik ürün çeşitleri turistik ürün çeşitlendirme adı altında incelenmeye başlanmıştır. Bu çalışmada, Erzurum ili turizm potansiyelinin belirlenmesi ve turistik ürün çeşitlerinin değerlendirilebilmesi için, turistlerin Erzurum ilini tercih etme nedenleri ve Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı'nın gerçekleştirdiği “İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi” projesi kapsamında elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Gerekli yazınsal tarama ardından ise bu veriler zenginleştirilmiş ve uygunluğu üzerine incelemeler yapılmıştır. Bu sayede, Erzurum'daki temel ve destekleyici turistik ürün çeşitleri ilçeler bazında belirlenerek öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm potansiyeli, Turistik ürün, Erzurum

1. GİRİŞ

Turizm olayı, özellikle Sanayi Devrimi sonrası gelişen ulaşım teknolojisi ile tetiklenmiş ve 20. yüzyıla birlikte hava ve yol araçlarındaki teknolojik gelişmeler turizmin daha geniş coğrafik alanlara taşınmasına neden olmuştur. Turizm faaliyeti her geçen yıl önemini arttırmakta ve dünyanın daha çok ilgilendiği bir alan haline dönüşmektedir.

Turizm faaliyetleri birçok farklı şekilde icra edilebilmekte olup, 1990'lı yılların başında gelişmiş ülkelerdeki üst sosyal tabakaların istek ve arzuları değişince, standart kitle turizminden kişiye uyumlaştırılmış turizm türlerine doğru talep artmaya başlamıştır. Bu algının hızlı bir şekilde yayılmasında şehirde yaşayanların sosyo-ekonomik durumunun yükselmesi, iş hayatının stresinden uzaklaşma isteği, çevre kirliliği ve gürültüden kaçış büyük rol oynamıştır. Bu nedenle doğayla iç içe, yerel halka saygılı ve yerel ekonomiyi gözetken pek çok turizm çeşidi, kitle turizmine alternatif olarak ortaya çıkmıştır.

Çekim gücü arz eden ve bu doğrultuda talep yaratan tüm turistik ürün çeşitleri turistik ürün çeşitlendirme adı altında değerlendirilmektedir. Turistlerin isteklerindeki gelişmeler ve rekabet gibi çevresel faktörler turistik ürün çeşitlendirme politikası oluşturulmasında etkili olmaktadır. Bu nedenle turistlerin değişikliğe uğrayan ihtiyaçları ve davranışları belirlenerek, yeni ürünler üretilmeye ve çeşitlendirmeye gidilmektedir.

Erzurum sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi zenginlikleriyle birçok turizm çeşidinin uygulanmasına elverişli olması yanı sıra, birçok yetersizlik sebebiyle istenilen turizm gelişimi seviyesine ulaşamamıştır. 2023 Türkiye Vizyonunda Kış Turizmi Gelişim Koridorunda yer bulan ve adı daha çok kış turizmi ile anılan Erzurum'un sadece bu yönüyle değil, farklı turistik ürün çeşitleri ile de değerlendirilmesi gerektiği gözlenmektedir. Bu çalışma ile tek yönlü değerlendirilen Erzurum ilinin var olan fakat desteklenmesi gereken tüm turistik ürün çeşitleri ele alınmış ve bazı öneriler getirilmiştir. Erzurum ili turistik ürün çeşitlerinin geniş kapsamlı değerlendirildiği bir çalışmanın olmaması da, literatüre katkı sağlamak amacımızı pekiştirmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür taraması ardından yerli ve yabancı yazında Erzurum'da yapılabilecek turizm çeşitlerinin irdelendiği bir çalışma tespit edilememiştir. Fakat Erzurum'un sahip olduğu bazı turistik ürün çeşitlerine ilişkin akademik çalışmalar belirlenmiştir.

Bunlar; Yılmaz ve Karahan'ın (2003), “Eko-turizm yaklaşımlarında flora turizmi: Palandöken dağlarının potansiyeli” adlı çalışmalarında, Erzurum ilinin sadece kış turizmi potansiyelinin değerlendirilmesinin büyük bir eksiklik olduğundan ve turizmin dört mevsime yayılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bu amaçla Erzurum Palandöken Dağlarının flora zenginliği ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Koca vd. (2007), Erzurum'un son yıllarda ulusal ve uluslararası düzeydeki bazı takım ve sporcular tarafından kamp yeri olarak tercih edilmesi göz önüne alınarak, ilin spor-kamp turizm potansiyeli değerlendirilmiştir. Konaklama, ulaşım, sportif altyapı olanakları ile şehrin bu turizm türü için bir potansiyel arz ettiği ve değerlendirilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir.

Akpınar ve Bulut (2010), ülkemizde eko-turizm çeşitlerinin bölgelere göre dağılımını inceledikleri çalışmada, Erzurum'da kuş gözlemciliği, doğa yürüyüşü, yayla, mağara, av, akarsu, botanik turizmi ve atlı doğa yürüyüşü yapılabileceğinden bahsetmişlerdir. Fakat bu ülke çapında bir çalışma olması dolayısıyla Erzurum ilini hedef almamaktadır.

Bu çalışmaların yanı sıra, Kopar (2008) tarafından Erzurum'un İspir ilçesinde bulunan Elmalı Mağarası coğrafik açıdan incelenmiştir. Özdemir vd. (2008) tarafından Erzurum'un tarihsel değer taşıyan evleri ve yolları yapısal bakımdan ele alınmıştır. Özhancı ve Yılmaz (2011) tarafından, rekreasyon alanları görsel peyzaj kalitesi yönünden değerlendirilmiştir.

Bu taramanın ardından Erzurum ilinin sahip olduğu turistik ürün çeşitlerinin tespit edilmesi ve literatürdeki bu boşluğun doldurulması amacıyla çalışmanın ortaya çıkarılması gerekliliği öngörülmüştür. Bu sayede sektör temsilcilerine ve turizm girişimcilerine fikir verebileceği düşünülen sonuçlar paylaşılmıştır.

3. YÖNTEM

Erzurum ili turistik ürün çeşitleri temel ve destekleyici olmak üzere detaylı bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu turistik ürün çeşitleri, sektör paydaşları ile beraber üye olarak katılım gösterdiğimiz Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı bünyesinde gerçekleştirilen “İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi” projesi kapsamında konferans, seminer, proje ve gezilerde elde ettiğimiz bulgular vasıtasıyla belirlenmiştir. Öngördüğümüz tüm turistik ürün çeşitleri bu çalışmalar aracılığıyla temellendirilmiştir. Gerekli yazınsal tarama ardından ise temellendirilen bu çeşitler zenginleştirilmiş ve uygunluğu üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

4. ERZURUM İLİ TURİSTİK ÜRÜN ÇEŞİTLERİ

Doğu Anadolu'nun yüzölçümü en büyük kenti olan Erzurum, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, birçok kültürü bünyesinde barındırmış bir şehirdir. 2009 yılı itibariyle 20 ilçe ve 966 köyü bulunan ile ulaşım karayolu, demiryolu ve havayolu ile rahatlıkla gerçekleştirilmektedir (TÜİK, 2009: 10; Erzurum Valiliği, 2012).

Erzurum iline 2008 yılında gelen yerli turist sayısı 7.908, çıkış yapan yerli turist sayısı 5.847 olarak saptanmış, aynı yıl gelen yabancı ziyaretçi sayısı 8.123, çıkış yapanlar ise 8.083 olarak kaydedilmiştir. 2008 yılı ülke genelinde giriş yapan yerli ve yabancı turist sayısı 36.027.491 olarak kaydedilirken, çıkış yapan ziyaretçilerin toplamı 36.300.645 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2012). Erzurum ilinin giriş-çıkış yapan ziyaretçiler açısından ülke turizminden aldığı pay çok düşük seviyededir. Bu oranı arttırmak adına turistik ürün çeşitlerinin geliştirilmesine çalışması gerektiği söylenebilir. Bu amaçla çalışmada, 7 tanesi temel olmak üzere 13 adet turistik ürün çeşidi belirlenmiştir.

4.1. Temel Turistik Ürün Çeşitleri

Tüketicilerin belirlenmiş ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlanan ve temel yarar sağlayan turizm ürünü çeşididir. Talep edilme önceliği değişkenine göre en temel ürünlerdir (Kozak, 2010: 134).

Erzurum'da gerçekleştirilen temel turistik ürün çeşitleri, tarihi ve doğal çekicilikler ve şehrin sahip olduğu kurum ve kuruluşların gelişimine paralel olarak ortaya çıkmış, çeşitlendirme yoluna gidilmeksizin uygulanması mümkün olmuş faaliyetlerdir.

4.1.1. Kış ve Spor Turizmi

Kış turizmi çoğunlukla içerisinde sportif faaliyetleri barındırması dolayısıyla spordan ayrı bir başlık olarak düşünülmesi imkânsız bir turistik ürün çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erzurum kent merkezi ve yakın çevresinde bulunan kış ve spor turizm merkezleri Türkiye'de bir master planla projelendirilmiş ilk kış sporları merkezi topluluğudur. Bunlar; Palandöken Dağları, Erzurum Boğazi mevki, Gez yaylası ve Konaklı Bölgesi'dir. Bunun yanı sıra, Palandöken Dağları'nda Türkiye'de ilk olarak planlı kış turizmi ve kış sporları için mekân düzenleme çalışmaları yürütülmüştür (Kırzioğlu, 1993: 44). Kış sporları ve kış turizmi hareketleri bakımından Türkiye'nin birinci derecede önemli ve öncelikli kayak alanları arasında yer alan Palandöken Dağları, Erzurum kent merkezinde kış sporlarına olanak sağlamaktadır. Palandöken Dağları kayak sporu ve kış turizmi hareketleri yönünden uluslararası bir istasyon olma özelliği taşımaktadır. Alp disiplininin rahatlıkla uygulandığı kayak tesisleri, geniş ve uzun pistleri ve kar kalitesi açısından sporcular içinde çekicidir.

Erzurum Boğazı, genelde Palandöken kayak merkezi olarak bilinse de bu alan Palandöken dağları üzerinde bulunan Ejder tepesi ve çevresini içine almaktadır. Bu alanda bulunan Kayak Merkezi, Erzurum kent merkezine 5 km uzaklıktadır. Ekim ayının sonundan Mayıs ayı sonuna kadar yılda 150 günden fazla karla örtülüdür. Aralık– Mayıs arasındaki dönem kayak etkinlikleri için en uygun zaman olmakla birlikte, normal kış koşullarında 2-3 m kar örtüsü ile kaplıdır.

Gez Yaylası kış sporları merkezi, 2200–2770m aralığında ve Erzurum'un 7 km doğusundadır. 54 ha'lık alana sahip olan alanda doruktan kuzeydoğu yönünde uzanan üç geniş sırt bulunmaktadır. Kayılabilir alan 2.150 m ile 2.750 m arasındadır.

Konaklı bölgesinin kış sporları açısından sahip olduğu özellikler Gez Yaylası ve Erzurum Boğazı alanlarına göre daha uygundur. Alanın topoğrafik görünümü Alplere benzemektedir. Derin olmayan bir vadi

boyunca uzanan eğimli yamaçlar grubu çok sayıda mekanik tesis ve pist için elverişlidir. Erzurum Winter Universiade (EWU) 2011 oyunları dolayısıyla bu bölgeye Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü tarafından birçok yatırım yapılmıştır. Özel sektörün otel yatırımı yapması içinde 114.000 m² alan ayrılmıştır ve bu alanın tahsis işlemleri Kültür ve Turizm Bakanlığı Tahsisler Genel Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır (Toy vd., 2010: 2-5).

Ayrıca, EWU 2011 dolayısıyla, Erzurum'a 53 ülkeden 1.768 sporcu katılmıştır. 940 Delegasyon Görevlisi, 258 FISU (International University Sports Federation/Uluslararası Üniversite Sporları Federasyonu) Görevlisi, 113 Uluslararası Hakem ve Jüri, 385 Yerel-Ulusal Medya Görevlisi, 54 Uluslararası Medya Görevlisi, 3.640 Güvenlik Görevlisi, 660 Sağlık Görevlisi ve 2.600 Gönüllüde görev almıştır (EWU Sonuç Raporu, 2011: 13). Tüm bu veriler, kış ve spor turizminin bir şehri, aktif ve pasif katılımcılar ile nasıl kalkındırdığını ispat etmektedir.

4.1.2. Tarih ve Kültür Mirası Turizmi

Kültür turizmi sözcüğü ilk kez 1980'li yıllarda kullanılmış ve uluslararası turizm pazarında yeni turistik ürün olarak kabul görmüştür. Ziyaretçilerin gittikleri yerdeki tarihi ve bir ulusa ait değerleri görmesi ve tatması olarak tanımlanmaktadır (Çulha, 2008: 1829). Kültür turizmi kaynakları çok çeşitli olmakla beraber 14 başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar, miras çekicilikleri, festivaller ve özel olaylar, endüstri ve ticaret, lisan, inanç merkezleri, mimari çeşitlilik, sanatsal faaliyetler, yerel el sanatları, sportif ve boş zaman faaliyetleri, özel ilgi seyahatleri, yerel içkiler ve içecekler, temalı etkinlikler ve gezi programları, modern kültür, tarihsel olaylar ve ünlü insanlardır (Kızılırmak ve Kurtuldu, 2005: 102).

Erzurum için durum değerlendirildiğinde, miras çekicilikleri, mimari çeşitlilik, inanç merkezleri, yerel el sanatları, tarihsel olaylar ve ünlü insanlar büyük bir çeşitlilik arz etmektedir.

Erzurum il merkezi ve birçok ilçesinde farklı miras çekiciliklerini ve tarihi mimari yapıları barındırmaktadır. İl merkezinde bulunan en önemli yapılardan biri, yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Erzurum Kalesi'dir. İç kale mescidine minare olarak yaptırılan Saat Kulesi ise şehre hâkim bir yapıya sahiptir. Hasankale, İspir Kalesi, Oltu Kalesi ve Narman'ın Samikale köyünde bulunan kalede tarihi yapılarıdır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Kuleler ve Kaleler, 2012).

Şehir merkezinde bulunan Çifte Minareli Medrese, Anadolu Selçuklu dönemine ait olup, avlulu, 2 katlı, 4 eyvanlı medrese tipinin anıtsal bir örneğidir. Kuzey cephesine hâkim taç kapısı, başlı başına bir sanat şaheseridir. Bunun yanında İlhanlı döneminden günümüze kalan nadir eserlerden biri olan Yakutiye Medresesi, günümüzde İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Medreseler, 2012). 1942 yılında Çifte Minerali Medrese'de faaliyete geçen, 1967 yılında kendi binasına taşınan Arkeoloji Müzesi'nde, M.Ö. 4 binden Selçuklu dönemine kadar olan süreyi kapsayan çeşitli eserler sergilenmektedir. Ayrıca, şehir merkezinde bulunan, Atatürk'ün Erzurum Kongresi sırasında ikamet ettiği ev ile kongrenin yapıldığı bina şehrin tarihi önemini vurgulayan eserlerdir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müzeler ve Örenyerleri, 2012).

1297 yılında yaptırılmış Bingöl Çayı ile Hasankale Çayı'nın birleşme noktasında bulunan Çobandede Köprüsü'nün günümüze altı kemer gözü ve 130 metrelik bölümü gelebilmiştir. Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşıyan Rüstempaşa Bedesteni günümüzde oltu taşı satıcılarının faaliyet gösterdiği bir çarşı olarak hizmet vermektedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Köprüler ve Bedestenler, 2012). Şehir merkezinde bulunan Gümrük, Cennetzade ve Kanberoğlu Hanlarının 18. ve 19. yüzyıldan kalmış olduğu tahmin edilmektedir. 17. yüzyıl başlarında "derbent hanı" olarak inşa edilen, Aşkale ilçesinde bulunan Karasu Hanı da, sadece kapalı hol bölümünden oluştuğu için dikkat çeken bir yapıya sahiptir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Hanlar, 2012).

Tarihi yapılarının yanı sıra geleneksel mimarisi de yerli ve yabancı tüm turistlerin ilgisini çekebilecek özelliktedir. Geleneksel Erzurum evlerinde bir veya iki oda evin kadınlarına ayrılarak, bu odalar "Haremlik Odaları/Tandırevi Odaları" olarak isimlendirilir (Canım, 2010: 209-212). Ev, tandır damı, aşhana da denilen "Tandırevi", günümüz Erzurum evlerinde yok denecek kadar azalmış olmakla birlikte, bu geleneği sürdüren evler de bulunmaktadır (Metro-Gastro, 2010: 23).

Erzurum, hamam kültürünün gelenekselliğini koruduğu ve dağlarla çevrili olması dolayısıyla her bir yanında çeşmelerin bulunduğu bir şehirdir. Lala Paşa Hamamı, Kırkçeşme Hamamı, Boyahane Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Küçük Hamam, Saray Hamamı, Çifte Göbek Hamamı ve Gümrük Hamamı gibi tarihi hamamlar günümüze ulaşmayı başaran ve hala kullanılan tarihi ve kültürel değerlerdir (Gezi Rehberi,

2009: 72-75). Erzurum çeşmeleri ise, genellikle 18. yüzyıl yapımı olan ve şehrin dört bir yanını sarmış kültürel değerlerden biri olarak yerini almaktadır (Metro-Gastro, 2010: 19).

Erzurum'un karakterini yansıtan bir diğer husus ise, el sanatlarıdır. Ehramı, halı dokumacılığı ve oltu taşı işlemeciliği, şehrin en önemli maddi kültür miraslarından biridir. Özellikle Erzurum'un yeraltı zenginliklerinden biri olan ve dünyada sadece Oltu ve çevresinde çıkması dolayısıyla adını buradan alan Oltu Taşı büyük bir önem arz etmektedir (Canım, 2010: 179).

Erzurum, halk edebiyatı, halk müziği ve ozanları ile ülke çapında ün kazanmış ve birçok âşık yetiştirmiş bir memleketdir. Günümüzde de halk kültürünü, edebiyatını ve müziğini yaşatmakta, bu vasıta ile birçok şenlik düzenlenmektedir. Bununla birlikte, halk edebiyatının ve müziğinin baskınlığından ötürü halk dansları kültürü de geniş bir yöredir.

4.1.3. Akarsu Turizmi

Akarsu turizmi, büyük yatırımlar gerektirmemesi, çevrenin tarihi, arkeolojik, kültürel, otantik değerleri ve diğer turizm çeşitleriyle bir bütün oluşturması açısından çok elverişlidir. Ülkemizde akarsu turizmine uygun alanlar, Akdeniz Bölgesi'nde, Antalya- Köprüçay, Alara ve Dim Çayı, Manavgat Çayı, Anamur (Dragon Çayı), Adana-Feke- Göksu Nehri, İç Anadolu Bölgesi'nde Zamantı Irmağı, Ege Bölgesi'nde Muğla Dalaman Çayı, Karadeniz Bölgesi'nde Altıparmak- Barhal Çayı, Fırtına Deresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Çoruh Nehri ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Fırat Nehri'nin bir kısmı olarak tespit edilmiştir (Akpınar ve Bulut, 2010: 1587).

Erzurum'un İspir ilçesi sınırından geçen Çoruh nehrinin derin kanyonları rafting ve kano yapmaya elverişli olması dolayısıyla her yıl turist akınına uğramaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sportif Etkinlikler, 2012). Çoruh Nehri Havzası potansiyeli göz önüne alınarak birçok proje gündeme getirilmiş ve uygulanmıştır. 4. Dünya Rafting Şampiyonası 1993'te Çoruh Nehrinde yapılmıştır ve yaklaşık 250 kürekçi Çoruh kıyılarında toplanmıştır. 2005 yılında düzenlenen 1. Çoruh Adrenalin Haftası'nda ise 14 farklı ülkeden gelen 36 nehir kanosu sporcusu 5 gün boyunca yarışmıştır (Çoruh Vadisi Web Sitesi, 2012). Ayrıca, North-West Evening Mail'de, Türkiye'de yapılacak ilk on aktivite içinde raftingden ve 4 parkurdan biri olarak Çoruh Nehrinden bahsedilmektedir (North West Evening Mail Gazetesi, 2012).

4.1.4. İnanç Turizmi

Türkiye toprakları gerek farklı inançlara gerek İslam dinine inananlar için çok önemli bir merkezdir. "Dini eserleri yanı sıra, manevi kimliği yüceltilmiş "evliya" olarak nitelenen insanlara ait ziyaret yerleri, camiler, yatırlar, türbeler hemen her şehrimizde kutsal yerler olarak bulunmaktadır" (Sargın, 2006: 3-4).

Erzurum ise, geleneksel dokusu ve manevi yapısı itibarıyla cami kültürünün yoğun yaşandığı bir şehirdir. Şehir merkezinde bulunan Ulu

Cami ve Lala Mustafa Paşa Cami önemli mimari yapılarıdır. Ulu Cami, Anadolu Selçuklu ulu camilerinin tüm özelliklerini yansıtmaktadır. Lala Mustafa Paşa Cami, Erzurum'da ki ilk Osmanlı camisidir. Lala Mustafa Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan cami, hamam, muvakkıthane, şadırvan, sübyan mektebi gibi ilavelerle bir külliyyeye dönüşmüştür. Bunların dışında şehir merkezinin değişik konumlarında 18 adet tarihi cami ve üç kümbetler bulunmaktadır. Üç kümbetler tamamıyla taştan yapılmış olup, 13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl başına ait olduğu kabul edilmektedir. Kümbetler, Türklere ait diğer kümbetlere nazaran değişik planları, kullanılan malzeme ve süslemeleri açısından dikkat çekmektedir. Şehir merkezi dışında Oltu ilçesinde, Oltu çayı kenarında yer alan cami, Osmanlı sanatındaki tek kubbeli camilerin Doğu Anadolu'da ki en güzel örneklerinden birisidir. 11. yüzyılda Gürcü Bana Krallığı'na ait Penek Köyü Kalesi, yapım tarzıyla daha çok kilise özelliği göstermekte olup, planının daire şeklinde olması nedeniyle de diğer kiliselerden farklı bir özellik göstermektedir. Tortum ilçesinin Bağbaşı köyünde bulunan ve Gürcü Kralı Büyük David tarafından 961-1001 tarihleri arasında yaptırılmış olan Meryem Ana Kilisesi birçok sanat tarihçi ve dindar Hristiyan tarafından ziyaret edilmektedir (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Camiler ve Kiliseler, 2012).

Erzurum gerek tarihi mekânları, gerek kültürel değerleri ile özellikle yabancıların ilgisini çekecek enteresanlıkta olup, yerli turistler içinde inanç ve ibadet açısından gözde bir turizm merkezi haline getirilmelidir (Cengiz ve Akkuş, 2012: 71).

4.1.5. Toplantı Turizmi

Turizm faaliyetleri içerisinde önem kazanan bu alt dal, genellikle kongre turizmi olarak adlandırılmaktadır fakat kongre de bir toplantı türü olması sebebiyle başlığı toplantı turizmi olarak değerlendirmek daha makul bulunmuştur. Toplantı türleri kongre, konferans, seminer, sergi ve fuar, ticari gösteri, kolokyum, panel, sempozyum, forum, genel kurul ve çalıştay (workshop) vb. olarak sıralanmaktadır (Çakıcı, 2009: 1,4).

Erzurum ilinde toplantı faaliyetlerini yürütebilecek otel kapasiteleri, otel yöneticileri ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilmiş ve Tablo 1'de verilmiştir. Şehir merkezine yakın fakat Palandöken Dağında mevkenilmiş 2 adet 5 yıldızlı ve 2 adet 4 yıldızlı dağ oteli bu ihtiyacı karşılayacak niteliktedir. Bu otellerin toplam yatak kapasitesi 2275 kişi olup, toplam çalışan sayısı 505'dir. Erzurum ilindeki toplam toplantı salonu kapasitesi ise 1860 kişidir. Ulusal veya uluslararası düzeyde bir toplantının gerçekleştirilebilmesi için en az 300 kişinin katılımı gerekmektedir.

Erzurum ili sahip olduğu değerler açısından toplantı turizmine elverişli olsa da, geliştirilmesi gerekmektedir.

Tablo 1. Erzurum İli Turizm İşletme Belgesi Oteller Genel Bilgileri

Otellerin Niteliği	Sayısı	Toplam Oda Sayısı	Toplam Yatak Sayısı	Toplam Toplantı Salonu (kapasite-kişi)	Toplam Çalışan Sayısı
5 Yıldızlı	2	405	1144	1300	330
4 Yıldızlı	2	346	1131	450	175
3 Yıldızlı	3	157	364	110	65
2 Yıldızlı	4	356	386	-	35
1 Yıldızlı	-	-	-	-	-
Toplam	11	1.264	3.025	1.860	605

Erzurum ili kış turizmine ağırlık verdiği için yazın Antalya gibi sıcak şehirlerde düzenlenen toplantılara kıyasla daha ferah bir havaya sahip olacaktır. Birçok komşu ülkeye en yakın büyük şehir olması da tercih sebepleri arasında gelmektedir. Ayrıca, dağ otellerine ulaşımın çok rahat ve kısa zamanda sağlanması ve hepsinin uluslararası standartlarda oteller olması, yatak kapasitelerinin konaklamaya imkân tanınması gibi değişkenler avantajları arasında yer alırken, toplantı turizmini yönetmeye yönelik bir girişim yapacak yeterliliğe sahip değildir.

4.1.6. Av Turizmi

Ülkemizde Cumhuriyet dönemine kadar özellikle yerli avcılar tarafından yapılan bilinçsiz ve düzensiz avlanmalar, 1937 yılında CİTES (Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine Dair Sözleşme) ve BERN (Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi) ve Avrupa Birliği Mevzuatı göz önüne alınarak hazırlanan Kara Avcılığı Kanunu'nun çıkmasına sebep olmuştur. 2003 yılında yenilenen kanunla av ve yaban hayatının daha etkin şekilde korunması, geliştirilmesi ve sürdürülebilir yönetimi sağlanmaya çalışılmıştır.

Av turizmi ise Türkiye'de 1950'li yıllarda başlamıştır. Fakat 1970'li yıllara kadar özellikle yabancıların herhangi bir yasaklama ve kısıtlama olmaması sebebiyle katliama varacak şekilde avlanması Av Turizmi Yönetmeliği çıkarılmasına neden olmuştur. 2005 yılında ise, Yerli ve Yabancı Avcıların Av Turizmi Kapsamında Avlanmalarına İlişkin Esas ve Usulleri İçerir Yönetmelik yürürlüğe girmiştir.

Türkiye birçok hayvanın anavatanı olarak bilinen, 120 civarında memeli, 400 civarında kuş, 130 civarında sürüngen, 300 civarında balık türü bulunan, 15 memeli, 46 kuş, 18 sürüngen ve 5 kurbağa türünün de yok olma tehlikesi olan çok çeşitli bir ülkedir. Ayrıca, günümüzde birçok av hayvanının türü çok azalmış, bazı türler ise tamamen yok olmuştur (Ege, 2008: 346, 349, 350, 355).

Erzurum il sınırları içinde yaşayan yaban hayvan türleri; Merkez Av Komisyon Kararları ile CITES ve BERN Sözleşmeleri açısından değerlendirilmiş ve durumları tespit edilerek listelenmiştir. 2010 yılında Erzurum ili sınırları içerisinde yaşayan yaban kuş türü 129, yaban memeli türü 22 olarak tespit edilmiştir. 2010 yılında, kaçak ve usulsüz avcılık konusunda yaklaşık 17.500 TL idari para cezası uygulanmıştır.

2005 yılı itibariyle Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilen ve Erzurum ili dâhilinde faaliyet yürütülen 3 adet yaban hayatı geliştirme sahası bulunmaktadır. Genelde Erzurum'un bütün bölgelerinde kara avcılığı ve tatlı su avcılığı yaygındır. Bu turizm çeşidine olan amatör düşkünlüğü Avcılar Kulübü'ne olan üye sayısı göstermektedir. Erzurum'da organize avcılık faaliyetleri 1955 yılında kurulan Erzurum Avcılık ve Okçuluk Kulübü ile başlamıştır (Erzurum Çevre Durum Raporu, 2010: 106).

4.1.7. Kuş Gözlemciliği Turizmi

Batı dünyasında, doğaya zarar vermeyen en yaygın açık hava rekreasyon faaliyeti haline gelen kuş gözlemciliği, özel ilgi turizmi içerisinde değerlendirilmektedir. 1970'lerden günümüze kadar geçen süre içinde kuş gözlemcilerinin sayısı oldukça hızlı bir artış göstermiştir (Çakıcı ve Harman, 2006: 161,162). Kuş gözlem turizmi, insanların yaşadıkları çevrenin dışına çıkarak, kuşları yaşam alanlarında gözleme ve tanımlama amaçlı yaptıkları seyahatler olarak tanımlanabilir.

Bu turistik ürün çeşidi, yerel halkın ekonomi ve çevresel durumunun iyileştirilmesinde, biyoçeşitliliğin değeri konusunda yerel halkın eğitiminde ve doğal alanların muhafazası için yerel ve ulusal teşvikin yaratılmasında yüksek potansiyele sahiptir. Bunun yanı sıra, kuş gözlemciler, en büyük eko turist grubunu oluşturmakta olup, genellikle iyi eğitilmiş, iyi gelirliler ve bu faaliyete gönülden bağlıdırlar. Toplum tabanlı koruma için ideal turist sınıfına girmektedirler. Fakat kuş gözlemciliğinin ekolojik zararlarının önlenmesi için düzenli gelişmesine ve kapsamlı olarak incelenmesine çalışılmalıdır.

Dünyada kuş gözlem turizmi yapan en büyük 6 şirketin (yılda en az 150 kuş gözlem turu organize eden) az gelişmiş ülkelere yaptıkları ortalama bir tura, kişi başına 4000 dolardan fazla veren 12 kuş gözlemcisinin katıldığı dikkate alındığında, uluslararası kuş gözlemciliğinin ekonomik etkisi daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Şekercioğlu, 2012).

Texas High Island'da kuş gözlemciliğinin ekonomik etkilerini belirlemeye yönelik yapılan bir araştırmada, araştırma katılımcılarının (Texas Ornitoloji Derneği Üyeleri), kuş gözlemciliği ile ilgili seyahatlere yıllık ortalama 2000 dolarlık harcama yaptıkları tespit edilmiştir (Çakıcı ve Harman, 2006: 162).

Türkiye'de 30 adet Kuş Gözlem Topluluğu bulunmakta olup, Erzurum Kuş Gözlem Topluluğu da bu grubun içerisinde yer almaktadır. Ülkemizde gözlemlenebilen kuş türü 460, nesli tehlike altında olan kuş türü 16 olarak tespit edilmiştir. Şekil 1'deki Türkiye'nin kuş türü yoğunluk haritasına

bakıldığı zaman, kuş gözlemciliğinin büyük şehirlerde daha yoğun olduğu, gözlemcilerin genellikle en önemli kuş gözlem alanlarını tercih ettiği, Doğu ve Batı illeri arasında belirgin bir yoğunluk farkı bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, kuş gözlem topluluğu, halkalama istasyonu bulunmayan ve üzerine bilimsel çalışmaların yapılmadığı şehirler, kuş gözlem verisi yönünden zayıf görülmektedir. (Türkiye Kuş Gözlem Sitesi, 2012).

Şekil 1. Kuş Türü Yoğunluğu Haritası

Not: İllerde gözlemlenmiş kuş türü sayısı renklerle ifade edilmektedir. Kuş türü sayısı fazla olan iller koyu renk, az olanlar açık renkle gösterilmiştir.

Erzurum'da ise kuşun yanı sıra kelebek ve yaban hayatı gözlemciliği de yapılabilmektedir. Sadece yöreye özgü birçok kuş türü ile birlikte, 2005 yılında 188 kuş türü saptanmıştır. Bu rakam Türkiye'de gözlemlenebilen kuş türlerinin yaklaşık % 40'ına yakınına kapsamaktadır (Gezi Rehberi, 2009: 96).

Ülkemizde Sakallı Akbaba, Kızıl Akbaba, Kara Akbaba ve Küçük Akbaba olmak üzere 4 farklı akbaba türü bulunmakta olup, leş ile beslenen bu iri kuşların dördünü de Çoruh Vadisi'nde yer alan Uzundere'de görmek mümkündür.

Şah Kartal, Bozkır Kartalı, Bozkır Delicesi gibi Türkiye’de çok ender görülen yırtıcı kuş türleri, özellikle sonbahar göçü sırasında Çoruh Vadisi’nde izlenebilmektedir. Uzundere vadisinden yoğun olarak geçen diğer yırtıcı kuş türleri ise Şahin, Arı Şahini, Çayır Delicesi, Atmaca, Kara Çaylak ve Saz Delicesi’dir. Ayrıca göç esnasında Küçük Orman Kartalı, Büyük Orman Kartalı, Yılan Kartalı, Küçük Kartal, Yoz Atmaca ve Ala Doğan gözlenebilmektedir. Dünya üzerinde oldukça dar bir yayılışa sahip olan Urkeklik, dağların ulaşılması güç, sarp ve kayalık kesimlerinde yaşamakta olup, bu nadir tür, sabahın erken saatlerinde Uzundere İlçesi ve yakın çevresinin yüksek kesimlerinde kolaylıkla gözlenebilmektedir. Sadece Kafkasya Bölgesi ve Doğu Karadeniz Dağları’nda bulunan Kafkas Çıvgını da, bölgede ormanlık alanlarda gözlenebilmektedir. Alamecek, Kara İskete, Kara Ağaçkakan, Alasığircık, Büyük Dağbülbülü, Sürmeli Dağbülbülü, Akyanaklı Baştankara, Aksırtlı Kuyrukkakan gibi zor görülen türlerde Uzundere vadisi ve çevresinde gözlemlenebilmektedir. Anadolu’da birçok türküye adını vermiş olan Kınalı Keklik, vadinin her köşesinde rahatlıkla görülebilmektedir (Orhan ve Karahan, 2010: 34-35).

Alaca Sinekkapan’ın Türkiye’de en iyi bilinen üreme alanlarından biri de Uzundere vadisidir. Ülkemizin en büyük baykuş türü olan Puhu, vadiye yerli olarak bulunmaktadır. Küresel ölçekte nesli tehlike altında statüsünde bulunan Sürmeli Kızkuşu ve ülkemizde nadir görülen Kara Kanatlı Bataklik kırlangıcı, vadiye oldukça yakın bir mesafede bulunan Erzurum Ovası üzerinden göç etmektedir. İnsan müdahalesinden uzak alanları tercih eden Kara Leylek ve Bıyıklı Doğan, sarp kayalık kesimlerinde üremektedir. Sayıları çok azalmış olan, nesli tehlike altında Uludoğan vadiye göç dönemlerinde beslenmektedir. Türkiye’de nesli tehlike altında bulunan Akkuyruklu Kartal Tortum Gölü çevresinde üremektedir. Uzundere İlçesi ve yakın çevresinde kuş göçünün oldukça yakından izlenebileceği pek çok göç izleme noktası bulunmaktadır. Alanda kuş gözlem uzmanları tarafından yapılan detaylı arazi çalışmaları sonucunda 5 adet en iyi kuş izleme rotası çıkartılmıştır. Bu rotalar; Mescit Dağları Uzundere–İspir geçidi, Çamlıyamaç–Kılıçkaya geçidi, Tortum Gölü, Zugar Boğazı, Ağcakale olarak belirlenmiştir (Orhan ve Karahan, 2010: 35).

Ayrıca Avrupa kıtasında bulunan 500 türe karşın Türkiye sınırları içerisindeki kelebek türü sayısının 380 ile 407 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Çoruh havzasında Türkiye sınırındaki kelebek türlerinin üçte ikisi gözlemlenebilmekte olup, bu çeşitlilik Alman bilim adamları tarafından keşfedilmiştir. Alan, içerdiği, Çengel Boynuzlu Dağ Keçisi, Dağ Keçisi, Boz Ayı, Kurt, Yaban Kedisi, Vaşak popülasyonları ile önemli memeli alanı niteliği taşımaktadır (Orhan ve Karahan, 2010: 35-36).

Erzurum Turizm Elçileri Derneği (Ertuel) önderliğinde; Uzundere Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği, Uzundere Belediye Başkanlığı, Uzundere Doğa Gençlik ve Spor Kulübü'nün ortaklığı ile 2010 yılı Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA) Mali destek programı kapsamında bir eko turizm projesi hazırlanmıştır. Anadolu'nun Zirvesindeki Kuş Cenneti Projesi (AZKC-Prj), 24.01.2011 - 23.01.2012 tarihleri arasında Erzurum merkez ve on sekiz ilçeyi kapsayan bölge içerisinde gerçekleştirilmiştir. Projede; bölgedeki kuş popülasyonu hakkında yapılacak saha çalışmalarıyla Erzurum'un kuş gözlemi konusunda alternatif bir turizm noktası olması hedeflenmektedir. Bu amaca binayen 14. Türkiye Kuş Konferansına Erzurum ili aday olmuştur. Ayrıca, dördüncüsü düzenlenen Çoruh Vadisi Kuş Gözlem Festivali'nde başarıyla tamamlanmıştır (AZKC-Prj Resmi Web Sitesi, 2012).

4.2. Destekleyici Turistik Ürün Çeşitleri

4.2.1. Mağara Turizmi

Dünyadaki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, ülkemizdeki mağaralar turizm çeşitliliği açısından büyük önem teşkil etmektedir. Ülkemizde 40.000 üzerinde mağara olduğu tahmin edilirken, önceleri bilimsel ve sportif amaçlı ziyaret edilen mağaralar, çeşitli çevresel düzenlemelerle ayrı bir turistik ürün çeşidi olarak turistlerin hizmetine sunulmuştur. Günümüze gelene kadar 13 adet mağaranın turizm hizmetine sunulduğu belirtilse de, turizm

amaçlı ziyaret edilen mağara sayısı daha fazladır (Arpacı vd., 2012: 59).

Erzurum ili İspir İlçesi'nde bulunan Elmalı Çam Mağarası, sarkıt, dikit ve yatıklarıyla, doğal olarak oluşmuş olan havuzuyla çok güzel bir manzara oluşturmakta ve 5.000 kişiyi rahatlıkla barındırabilecek genişliğiyle hayranlık uyandırmaktadır. Olur İlçesi'nde bulunan Yıldızkaya Köyü Mağarası ise, iki kanal, bir hazine ve odalardan oluşmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Mağara Turizmi, 2012).

4.2.2. Termal Turizm

Turizm Bakanlığı, termal turizmi, sağlık turizminin alt kolu olan "termalizm" olarak değerlendirmektedir. Buna göre, "mineralize termal sular ile çamurların, kaynağın yöresindeki çevre ve iklim faktörleri bileşiminde insan sağlığına olumlu katkı sağlamak üzere, uzman hekim denetim ve programında fizik tedavi, rehabilitasyon, egzersiz, psikoterapi, diyet gibi destek tedavilerle koordineli kür uygulamaları için yapılan turizm hareketi "termalizm" olarak adlandırılmaktadır"(İlban vd., 2008: 106).

Ülkemizde 46 ilde 190 civarında kaplıca tesisi bulunmaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan termal amacına yönelik olarak turizm yatırım belgesi almış 10 tesisin yatak sayısı 2.461, turizm işletme belgesi almış 30 tesisin yatak sayısı ise 8.562'dir. Yaklaşık olarak 16.000 yatak kapasiteli 156 tesis ise yerel idare tarafından belgelendirilmiştir (İlban vd., 2008: 107).

Erzurum ise, Pasinler, Aziziye ve Köprüköy olmak üzere üç bölgede jeotermal kaynağa sahiptir. Sağlık Bakanlığı'nca yapılan kimyasal analizlere göre, bu kaynakların debisi ve içindeki eriyik maden değerleri yüksek olup, banyo ve içme şeklinde uygulanmaları durumunda çeşitli rahatsızlıklar için tamamlayıcı tedavi niteliği taşımaktadırlar. Fakat bölgede yer alan Pasinler ve Köprüköy Kaplıcaları'nda ki tesisler Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca işletme belgesine sahip değildirler (KUDAKA, İnovasyona Dayalı Turizm Stratejisi ve Eylem Planı, 2011: 157).

Tablo 2. Erzurum'daki Başlıca Termal Kaynaklar ve Özellikleri

İlçe	Termal Kaynağın Adı	Sıcaklık	Şifa Verdiği Başlıca Hastalıklar
Pasinler	Pasinler Kaplıcaları	45	Romatizma, sinir ve eklem hastalıkları
Aziziye (Merkez)	Ilıca Kaplıcası	40	Mide, bağırsak, karaciğer rahatsızlıkları
Köprüköy	Köprüköy (Deli Çermik)	26	Kadın hastalıkları, deri, felç, romatizma

Kaynak: Özgen, N. (2010), "Doğu Anadolu Bölgesinin Doğal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1): 1401.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, Erzurum'daki termal kaynaklar birçok farklı rahatsızlığa iyi gelmekte olup, üç ayrı bölgede faydalanılmaktadır. Daha çok yerli turiste hitap eden bu turistik ürün çeşitliliğinin yabancı turistler için de farklılık arz edeceği düşünülerek desteklenmesi gerekmektedir.

4.2.3. Yayla Turizmi

Türkiye yaylaları, tüm dünyanın giderek daha fazla birbirine benzemeye başladığı yeni bin yılda, günümüz modern yaşamına göre Doğulu ve egzotik olduğu için büyük bir potansiyel arz etmektedir. Türkiye'de toplam 26.000 adet yayla olduğu tahmin edilmektedir. Buda, her iki köye birden fazla yayla düştüğünü göstermektedir. Erzurum-Kars ve Bolu yörelerinde her iki-üç köyden biri yaylacı köydür. Erzurum'un Olur, Şenkaya, İspir, Pazaryolu, Aşkale, Horasan (Ntv Resmi Web Sitesi, 2012), Tortum ve Narman ilçelerindeki yaylaları, bunların başında gelmektedir (Subaşı, 2004: 2,3). Erzurum coğrafi konumu itibarıyla Doğu Karadeniz'e çok yakın olup, kuzeye bakan kesimleri ikliminden de yer yer

etkilenmektedir. Bir bölümü Artvin ili Yusufeli ilçesinde bulunan Kaçkar Dağları Erzurum'a yakın olduğu için bu bölgelerde bir alternatif olarak değerlendirilmektedir.

Yabancı ziyaretçilerin yanı sıra, başka illerde yaşayan Erzurumlularda yayla turizmi vesilesiyle yaz aylarında Erzurum'a gelerek düzenlenen şenliklere katılmaktadırlar (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 2012). Fakat Erzurum'da yayla turizmi teşvik edilmesi, canlandırılması ve organize edilmesi gerekli bir destekleyici alternatif turistik ürün çeşididir.

4.2.4. Dağcılık Turizmi

Bireylerin tırmanmak için sık sık yaşadıkları yerden başka bölgelere ya da ülkelere seyahat etmesi dağcılık turizmi olarak kabul edilmektedir. Dağcılık, bir tırmanma sporu olup, içerisinde yürüyüş (hiking/trekking), kaya tırmanışı, buz tırmanışı ve kayaklı dağcılığı içermektedir. Bu turizm çeşidi Alp Dağlarına zevk için tırmanan insanlarla gündeme gelmiş ve dağcılık kulüplerinin kurulmasıyla birlikte birçok Avrupa ülkesinde popüler bir rekreatif faaliyet olarak kendini göstermiştir. Özellikle turizm ağırlıklı dağcılık aktiviteleri son 35 yıldır büyük bir ivme kazanmıştır.

“Türkiye, kuzeyde Karadeniz Dağları, güneyde Toros Dağları ve iç kesimlerde Ağrı, Süphan, Erciyes gibi yüksek volkanik dağların varlığı nedeniyle dağcılık turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Üstelik değişik iklim bölgelerinde yer alan bu dağlardaki biyolojik ve kültürel çeşitlilik, dağları daha da çekici kılmaktadır. Ülkemizdeki dağcı sayısının artması, tırmanmak amacıyla daha fazla yabancı dağcının Türkiye'ye gelişi 1950'lerden itibaren başlamıştır. Bu dönemde başta Ağrı Dağı olmak üzere, Aladağlar, Cilo ve Sat Dağları, Erciyes Dağı, Süphan Dağı, Kaçkar Dağı en fazla ilgi gören dağlarımız olmuştur” (Somuncu, 2004:1-18).

Kaçkar Dağları, Erzurum'a komşu olması sebebiyle dağcılık ve diğer turizm aktivitelerinin geçiş noktalarından biri haline gelmiş ve Erzurum'un dağcılık turizmi potansiyelinin bir parçası sayılır olmuştur. Yedigöller-Verçenek, Moryayla-Karaçelle Tepe, Sırakonaklar-Davalı Yayla-Kaçkar, Sırakonaklar-Soğanlı Yayla-Kaçkar dağcılık aktiviteleri için başlıca rotalardandır. Son zamanlarda özellikle Sırakonaklar-Kaçkar geçişi buradaki tarihi Gürcü evlerinin pansiyona çevrilmesi ile oldukça önem kazanırken, zirve tırmanışı yapmak isteyenler tarafından oldukça sık tercih edilmektedir (Gezi Rehberi, 2009: 95).

Günümüzde dağcılık, sadece bir dağın zirvesine veya bir kayanın üzerine tırmanma faaliyetinden farklılaşarak çokça çeşitlendirilmiştir (Somuncu, 2004). Bu nedenle, çalışmada Erzurum için yapılabilişliği yüksek dağcılık turizmi çeşidi olan doğa yürüyüşü de değerlendirilmiştir. Yedigöller Bölgesi, Çamlıkaya, Taşlıca-Hotar, Ardıçlı-Devedağı,

Sırakonaklar-Davalıyayla-Kaçkar, Çamlıca Yaylası gibi bölgeler her türlü yürüyüş aktivitesi için oldukça elverişlidir (Gezi Rehberi, 2009: 95).

4.2.5. Göl Turizmi

Turizm ile su bağlantısı kurulduğunda hemen akla deniz gelmesine rağmen, gölün çekiciliği her zaman yerini korumuştur. Özellikle Avrupa'da son yıllarda üzerine düşülen bir alternatif turizm türü olan göl turizmi için veri tabanları oluşturulmuş ve birçok bilgiye yer verilmiştir. Birbirine yakın göller varsa bunların arasında bir bağlantı kurularak kano turları, göller arasında bisiklet yolları gibi organizasyonlarla turizm aktiviteleri arttırılmaya çalışılmaktadır.

Göl turizmi merkezinin coğrafi konumu, güzel bir manzaraya sahip olması, gölün bulunduğu iklim bölgesi, göl çevresindeki floristik çeşitlilik, mevsimsel değişiklikler ile alternatif aktivite imkânları, gölün yakın çevresinde bulunan koruma alanları, doğal kaynaklar, milli parklar vb., göl etrafındaki yerel kültürel çevre gibi birçok değişik etken göl turizminin tanıtımını ve pazarlanması sağlayabilecek olumlu değişkenlerdir. Ayrıca, çeşitli konaklama hizmetlerinin bulunması ve özel çalışma grupları için turlar düzenlenerek göl turizmi canlandırılabilir (Yalıçiner Ercoşkun, 2005: 601-603).

Erzurum ise sahip olduğu Tortum Gölü, Tortum Şelalesi ve Yedigöller ile büyük bir göl turizmi potansiyeli taşımaktadır. Uzundere ilçesi Balıklı köyünün batısında bulunan bir dağın heyelan sonucu Tortum Çayı'nın önünü kapatmasıyla oluşan Tortum Gölü, 6 milyon 625 bin metre kare büyüklüğündedir. Çevresi mesire yeri olarak kullanılabilir ve gölde alabalık üretimi de yapılmaktadır (Gezi Rehberi, 2009: 90).

Tortum Gölü'nü meydana getiren heyelan setini aşan suların 22 metre genişlik ve 48 metre yükseklikten düşmesiyle oluşan Uzundere Tortum Şelalesi, Asya ve Avrupa kıtalarının en yüksek şelalesidir. Oluşumu açısından dünyanın ikinci, yüksekliği bakımından dünyanın üçüncü şelalesi olan Tortum Şelalesi, bahar aylarında suyun bolluğu ile birlikte muhteşem bir görsel şölene dönüşmektedir (Uzundere Kaymakamlığı, 2012). Türkiye'nin bakir coğrafyalarından Ovit Dağı'nın güney yamaçlarında oluşmuş İspir Yedigöller ise, turkuaz renkli volkanik 11 gölden oluşmaktadır. Amerikan, İngiliz ve İsraili dağcılarının gözde mekânı olan bölge Türkiye'de yeterince tanınmamaktadır (Gezi Rehberi, 2009: 97).

DATUR (Doğu Anadolu Turizmi Geliştirme Projesi), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Efes Pilsen işbirliği ile 2007 yılının Mart ayında yürütülmeye başlanan bir bölgesel kalkınma projesidir. Proje ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan Çoruh Vadisi'nde tarıma alternatif ve aynı zamanda

tarımın katma değerini arttıracak bir iktisadi faaliyet olarak topluluk temelli turizm geliştirilerek bölgesel eşitsizliklerin azaltılması ve üretilecek gelirden yöre halkının azami derecede yararlanması amaçlanmaktadır (DATUR, 2012). Bu gerekçeyle, Çoruh Vadisini geliştirmek amacıyla birçok projeye imza atılmış ve Tortum'a bağlı köylerin de gelişmesine sebebiyet vermişlerdir. Torum ilçesine bağlı Bağbaşı Köyü'nü de kapsayan bir hibe programı ile evini ve/veya evinin bir bölümünü pansiyon konaklaması şeklinde turizmin hizmetine fiilen açmış olan işletmelerin hizmet kalitesini iyileştirmek amaçlanmıştır.

KUDAKA İnovasyona Dayalı Turizm Stratejisi ve Eylem Planı'nda, DATUR kapsamında yakalanmış ivmenin devam ettirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması planlanmıştır. Bu gerekçeyle;

- Tortum Şelalesindeki özel mülkiyet alanlarında turizm faaliyetlerinin yürütülebilmesi amacıyla gerekli kamulaştırma çalışmaları için yasal prosedürler tamamlanarak çevre düzenlemelerini yapılması,
- Tortum Gölü'nün başlangıcından Yedigöller'in bitimine kadar koruma amaçlı imar planlaması yapılması,
- Yörenin ayırt edici özelliklerinin vurgulandığı aktivitelerin planlanıp tanıtılması (Tortum Şelalesi'nden iple iniş gibi) planlanmıştır.

Faaliyetlerinin Mayıs 2012-Haziran 2013 arasında KUDAKA Bölgesel Turizm Geliştirme Grubu sorumluluğunda Erzurum Macera ve Doğa Sporları Turizmi Proje Komitesi tarafından uygulanması planlanmıştır.

4.2.6. Milli Parklar ve Turizm

Milli Parklar Kanunu'nda, milli parklar, bilimsel ve estetik bakımdan milli ve milletlerarası ender bulunan tabii ve kültürel kaynak değerleri ile koruma, dinlenme ve turizm alanlarına sahip tabiat parçaları olarak tanımlanmaktadır. Bir yerin milli park olarak belirlenebilmesindeki temel amaç, o bölgenin koruma altına alınmasıdır. Eğer bölge uygun şekilde korunuyor ve halkın rekreasyon ihtiyacını karşılayabiliyorsa, o bölge milli park ilan edilmemektedir (Demir, 2008: 91).

Türkiye'de milli park kavramı ilk kez 264 hektarlık Yozgat Çamlığı Milli Parkı ilanı ile başlamıştır. Şu an ise 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu çerçevesinde ülkemiz toprakları içinde 41 milli park bulunmaktadır. Erzurum Nenehatun Milli Parkı ise en son ilan edilen milli park olup, kapladığı alan itibariyle Yozgat'tan sonra en küçük bölgeyi oluşturmaktadır.

Erzurum'da bulunan Mecidiye ve Aziziye Tabyaları, Osmanlı-Rus Savaşında, Rusların kente daha fazla ilerlemesini engellemiştir. Rusların, Ermenilerinde yardımıyla Aziziye Tabyasını ele geçirmesi üzerine, o

zaman 20 yaşında olan Nene Hatun önderliğinde halk tabyaları geri almıştır. Ömrünün son demlerini Üçüncü Ordu'nun Annesi olarak geçiren ve 1955 yılında Yılın Annesi seçildikten sonra vefat eden Nene Hatun Aziziye Anıtının yanına defnedilmiştir (Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, 2012).

Erzurum geç sahip olduğu tarihi milli park potansiyelini kullanarak mevcut turistik ürün çeşitlerini destekleyici niteliğe dönüştürmelidir. Özellikle yerli turistlerin ziyaretlerinde bir geçiş noktası haline getirilerek milli bilince katkı sağlanmalıdır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Erzurum ili temel ve destekleyici turistik ürün çeşitlerinin ilçeler bazında değerlendirildiği bu çalışmada, kamu-özel sektör temsilcilerinin ve akademisyenlerin katılımıyla 6-7 Mayıs 2011 tarihinde KUDAKA bünyesinde gerçekleştirilen 'İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi' projesi kapsamında elde edilen Erzurum ili turizm endüstrisi SWOT ve PESTEL Analizi verileri de göz önüne alınarak sonuç ve öneriler kısmı meydana getirilmiştir.

Yapılan değerlendirmeler ışığında Tablo 3 meydana getirilmiştir. Dört ilçe (Hınıs, Tekman, Karaçoban, Karayazı) yapılması öngörülmuş herhangi bir turistik ürün çeşidi tespit edilememesi dolayısıyla çıkarılmıştır. Merkeze bağlı Aziziye, Palandöken ve Yakutiye ilçeleri ile birlikte, toplam 16 ilçede gerçekleştirilebilecek alternatif turistik ürün çeşitleri işaretler vasıtasıyla gösterilmiştir.

Çalışma neticesinde 7 adet temel, 6 adet destekleyici turistik ürün çeşidi tespit edilmiştir. Temel turistik ürün çeşitlerinden Tarih ve Kültür Mirası Turizmi 9 ilçede yapılabilmesi dolayısıyla en fazla ilçede gerçekleştirilebilecek turizm çeşidi olarak belirlenmiştir. Akarsu Turizmi ve Toplantı Turizminde tek bir bölge ağırlık kazanırken, İnanç Turizmi, Av Turizmi ve Kuş Gözlemciliği Turizmi 3 farklı ilçede gerçekleştirilebilmektedir. Kış Turizm merkezlerinin ise şehir merkezi ilçelerinde toplanmış olması, bu turizm çeşidinin sadece bu bölgede uygulanabilmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Destekleyici turistik ürün çeşitlerinden en yaygın gerçekleştirilebilecek olanı yayla turizmi olarak belirlenirken, 9 ilçe bu çeşide müsait bulunmuştur. Dağcılık Turizminin sadece İspir ilçesinde, Milli Parklar ile ilgili turizm çeşidinin sadece Aziziye ilçesinde yapılabildiği sonucuna ulaşılmıştır. Mağara ve göllerin bulunduğu yöreler bu iki turistik ürün çeşidi aktivitelerine uygun bulunurken, Termal Turizm çeşidi, termal

kaynaklardan ziyade termal tesislerin bulunduğu yörelerde gerçekleştirilebilmektedir.

Tablo 3. Erzurum İlçelerinde Yapılabilecek Turistik Ürün Çeşitleri

	Aziye	Palandöken	Yakutiye	Tortum	Narman	Orta	Çar	Şenkaya	Aşkale	İspir	Pazarlı	Uzunköy	Pasınlar	Hrasan	Çat	Kıpırdıy
Temel Turistik Ürün Çeşitleri																
Kış ve Spor Turizmi	X	X														
Tarih ve Kültür Mirası Turizmi	X		X	X	X	X	X		X	X			X			
Akarsu Turizmi										X						
İnanç Turizmi			X	X		X										
Toplantı Turizmi		X														
Av Turizmi						X				X						X
Kuş Gözlemciliği Turizmi										X	X	X				
Destekleyici Turistik Ürün Çeşitleri																
Mağara Turizmi							X			X						
Termal Turizm	X												X			X
Yayla Turizmi				X	X	X	X	X	X	X	X			X		
Dağcılık Turizmi										X						
Göl Turizmi				X						X		X				
Milli Parklar ve Turizm	X															

Tüm bu ilçelerde yapılabilirliği öngörölmüş turistik ürün çeşitlerinin güçlü, zayıf yönleri ve sunduğu fırsatlar ile maruz kalabileceği tehlikeler KUDAKA verileri ile desteklenerek temellendirilmiştir. Öneri olarak değerlendirilebilecek görüşler paylaşılmıştır.

Kış ve Spor Turizmi bağlamında, şehir merkezi ilçelerinde gerçekleştirilebilen faaliyetler dolayısıyla sahip olunan modern tesisler ve eksiksiz kış turizmi altyapısı şehrin güçlü yanları olup, ayrıca 2011 Universiade ile kazanılan organizasyon becerisi ve tanıtım faaliyetleri de artılar arasındadır. 2023 Master planında Erzurum'un "Kış Turizmi" merkezi olması, Kış Turizmi için sağlıklı ve verimli gün sayısının uzatılmasında yeterli teknolojik ekipman varlığı, 2011 Universiade için yapılan tesislerde en son teknolojinin kullanılmış olması, Erzurum'un kış turizmi açısından sahip olduğu fırsatları temsil etmektedir. Fakat kış sporları ve turizmi için kente kazandırılan tesislerin sezon sonunda atıl kalma riski, şehri tehdit eden unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Tarih ve Kültür Mirası Turizmi potansiyeli değerlendirildiğinde, Erzurum'un tarihi, kültürel zenginlikleri, dadaşlık kültürünün yöreye kattığı değerler, yöresel el sanatlarının çeşitliliği ve yöresel el sanatlarında yetişmiş insan gücü faktörleri en güçlü yanları iken, tarihi ve kültürel yapıların korunmasındaki yetersizlikler, çevre ve kent estetiğine yönelik sorunların turizm değerlerinin ön plana çıkmasını engellemesi, kaybolan kültürel ve sosyal değerlere sahip çıkılmaması, çevre bilincinin ve duyarlılığının yeterince gelişmemiş olması da zayıf yönleridir. Bu turizm çeşidinin geliştirilebilmesi adına tarihi eserleri koruma bilincinin artması

fırsat olarak değerlendirilebilir. Fakat Doğu illerine yönelik negatif algı ve çarpık kentleşmenin tarihi ve kültürel değerler üzerindeki olumsuz etkisi Tarih ve Kültür Mirası Turizminin gelişimini engelleyebilecek en önemli tehditler arasında gösterilebilir.

Akarsu Turizminin gerçekleştirilebildiği Çoruh Nehri alternatif bir turizm çeşidi olması sebebiyle üstünlüğe sahiptir. Fakat Erzurum'un doğal zenginlikleri korumadaki yetersizliği, dış hat uçuşlarının yetersizliği, turizm değerlerini tanıtım ve pazarlama eksikliği, alanlı organizasyon ve etkinliklerin (festival, şenlik) yetersizliği, turizme yönelik turların ve tur operatörlerinin olmayışı, konaklama, yeme-içme v.b. tesislerin kalite ve sayı bakımından yetersizliği, hizmetlerde çeşitlilik ve kalitenin artırılması ihtiyacı gibi zayıflıkları bu turistik ürün çeşidinin hak ettiği öneme kavuşmamasına sebebiyet vermektedir. Günümüzde alternatif turizm ve doğa turizmine ilginin artması ise, tüm bu zayıflıklara rağmen Erzurum'da akarsu turizminin fırsata çevirebilmesini sağlayabilecek bir nitelik olarak değerlendirilmektedir. Çoruh potansiyelini tehdit edebilecek en büyük unsur ise ulusal ve uluslararası rakiplerin turizm yatırımlarının daha çekici bulunabileceği gerçeğidir. Her ne kadar teşvik sistemi gelişmiş olsa da hibe ve desteklere yeterli seviyede ilgi olmaması, bölgeye yönelik politikalarındaki istikrarsızlık, Erzurum'a yapılan yatırım ve teşviklerin azalması, bölgesel ve uluslararası terör algısı, turizm yatırımlarının önündeki hukuki, siyasi ve bürokratik engeller, girişimcileri ve yatırımcıları harekete geçirecek düzenlemelerin gecikmesi gibi birçok değişken akarsu turizmi gibi birçok turistik ürün çeşidinin gelişimini tehdit eden faktörler arasındadır.

İnanç Turizminin uygulanabilmesi açısından, tüm yapılara konum itibarıyla ulaşılabilirliğin yüksek olması, terör ve güvenlik sorunlarının olmaması ve Çifte Minerali Medrese gibi yapıların ülke çapında bilinirliğinin yüksek olması şehrin üstün yönleridir. Tarihi ve kültürel yapıların korunmasındaki yetersizliklerin yanında önem arz eden yapıların şehir merkezinde konumlanması dolayısıyla şehir içi ulaşım sorunları ve otopark problemleri, şehir estetiğinin yetersizliği ve hava kirliliğinin giderilememesi de zayıf yönler olarak sıralanabilir. Erzurum'un İnanç Turizminden aldığı payın artırılmasını sağlayacak fırsatlar, batıdaki Erzurumluların ile dönme/katkı sağlama arzusu, Erzurum diasporasının etkinliği, havaalanının yeterli altyapıya sahip olması ve aynı zamanda uluslararası havaalanı olma niteliğinin bulunmasıdır. Havaalanında yeterli imkânların bulunması, şehrin maneviyatını yaşayabilme adına şehri ziyaret etmek isteyen gerek yurt içi gerekse yurt dışındaki Erzurumluların ulaşımını kolaylaştırmaktadır. Şehri bu turistik ürün çeşidi bakımından tehdit edebilecek unsurlar ise, yatırımların çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin yönetilememesi ve imar mevzuatındaki aksaklıklar olarak ifade edilebilir.

Toplantı Turizmi Erzurum'da sadece Palandöken mevkiinde gerçekleştirilmektedir. Fakat iklim koşulları, coğrafi konumu, terör ve güvenlik sorununu olmaması, 5 yıldızlı otellere sahip olması ve bu dağ otellerinin şehre yakınlığı büyük bir avantaj sağlamaktadır.

Toplantı Turizminin gelişimini engelleyebilecek zayıflıklar ise, yetişmiş, nitelikli insan gücünün azlığı, yabancı dil eksikliği, dış hat uçuşlarının yetersizliği ve sefer sayılarının azlığı, turizm girişimcileri arasındaki ilişkilerin zayıf ve kopuk olması olarak sıralanabilir. Havaalanının yeterli altyapıya sahip olması, komşu ülkeler ile kurulan iyi ilişkiler ve vizelerin kalkması, hızlı tren hattının ve Bakü-Tiflis demiryolunun tamamlanacak olması, Erzurum'da Toplantı Turizmi gelişiminin önündeki en büyük fırsatlardandır. Fakat teknolojik destek ve servislerin eksikliği özellikle toplantı faaliyetinin gerçekleştirilmesinin önündeki önemli tehlikelerden biridir.

Av Turizminin alternatif bir turistik ürün çeşidi olması ve toplum içinde bu aktiviteye ilgi duyan insan kitlesinin bulunması, Erzurum'un Av Turizmi potansiyelinin güçlü yönleridir. Doğal zenginliklerin korunmasındaki yetersizlikler, çevre bilincinin ve duyarlılığının yeterince gelişmemiş olması ve turizm bilincinin yeterince yerleşmemiş olması, bu turistik ürün çeşidinin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından zayıflık teşkil etmektedir. Alternatif turizm ve doğa turizmine ilginin artması bir fırsat olarak değerlendirilebilecekken, Doğu illerine yönelik negatif algının yıkılmaması, çevre bilincinin gerek yerel halk gerek turist için arttırılmamış olması ve av turizminin gelir seviyesi yüksek sınıfa hitap etmesi dolayısıyla kişi başına düşen gelirin düşüklüğü tehdit unsuru taşımaktadır.

Kuş Gözlemciliği Turizmi, Alaca Sinekkapan kuşu gibi sadece Erzurum'da bulunan ve ülke çapında bilinirliği olan doğal zenginlikleri ile büyük bir üstünlüğe sahiptir. Fakat çevre ve turizm bilincinin yerleşmemiş olması, doğal zenginliklerin korunmasındaki yetersizlikler, özellikle bu turistik ürün çeşidi için büyük bir dezavantajdır. Çünkü kuşlara çok yaklaşılması, yuvaların taciz edilmesi, nadir türlerin rahatsız edilmesi gibi birçok nedenle kirlenme ve yaşam ortamlarının yok olması söz konusu olmaktadır. Özellikle KUDAKA yürüttüğü projeler ile Erzurum'un kuş gözlemi konusunda alternatif bir turizm noktası olması hedeflenmektedir. Bu destek Erzurum için büyük bir fırsat olarak değerlendirilmelidir. Fakat bu alanlara yönelik politikaların istikrarsız olabilmesi ihtimali gelişimi açısından tehlike arz etmektedir.

Hepsi doğal kaynak ve güzellik olarak nitelendirilebilecek destekleyici turistik ürün çeşitleri incelendiğinde, dördünün İspir ilçesinde gerçekleştirilebilmesi dolayısıyla bu ilçe diğerlerine nazaran daha büyük bir önem teşkil etmektedir. Erzurum ilinin bu bakımdan üstün yönleri,

coğrafi konumu, ulaşım kolaylığı, terör ve güvenlik sorununun olmaması, misafirperver, hoşgörülü, güvenilir ve başarıya aç bir toplum yapısı şeklinde sıralanabilir.

Erzurum'un destekleyici turistik ürün çeşitlerini geliştirebilmesi adına olumsuzluk teşkil edeceği düşünülen zayıflıklar ise; doğal zenginliklerin korunmasındaki yetersizlikler, turizm ve çevre bilincinin yeterince yerleşmemiş olması, yetişmiş, nitelikli insan gücünün azlığı ve buna bağlı olarak özellikle turizm alanında girişimcilik kültürünün zayıf olması ve yabancı dil eksikliğidir. Fakat özellikle turizm çeşitleri arasında bağlantı ve entegrasyon zayıflığı, destekleyici ürünlerin temel ürünler ile birlikte pazarlanması imkanını daraltmaktadır. Bunun en büyük sebebi ise turizme yönelik turların ve tur operatörlerinin şehirde mevcut olmaması olarak gösterilebilir.

Ulusal düzeyde Erzurum'un cazibe merkezi seçilmesi, ulusal ve uluslararası hibe ve kredi desteklerindeki artış, turizme yönelik vergi, enerji ve teşvik destekleri ve KUDAKA'nın varlığı özellikle girişimciler için büyük bir fırsat niteliği taşımaktadır. Teşviklerin değerlendirilmesi yoluyla genç işgücü potansiyeli de değerlendirilecektir. Aynı zamanda batıdaki Erzurumlular şehirlerine katkı sağlamak amacıyla keşfedilmemiş mekânları ve çeşitleri deneyimlemeyi amaçlayabilecektir. Destekleyici turistik ürün çeşitlerinin gelişmesinin önündeki engeller ya da Erzurum' tehdit eden unsurlar ise; her ne kadar teşvik sistemi gelişmiş olsa da, girişimcileri ve yatırımcıları harekete geçirecek düzenlemelerin gecikmesi, hibe ve desteklere yeterli seviyede ilgi olmaması, il dışına göç (nitelikli iş gücü ve sermaye dâhil) gibi değişkenlerdir. Bunun yanı sıra, çevre bilincinin arttırılamaması ve yatırımların çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin yönetilememesi gibi etkenlerde mevcuttur.

6. TEŞEKKÜR

Araştırma sürecinde görüşlerine başvuru ve bilgi paylaşımı konusunda desteğini esirgemeyen Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı Araştırma Planlama Birim Başkanı Dr. Süleyman TOY'a yardımlarından ötürü teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

Akpınar, E. ve Bulut, Y. (2010), "Ülkemizde Alternatif Turizm Bir Dalı Olan Ekoturizm Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Uygulama Alanları", *III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi*, 4: 1575-1594.

Arpacı, Ö., Zengin, B., Batman, O. (2012), “Karaman’ın Mağara Turizmi Potansiyeli ve Turizm Açısından Kullanılabilirliği”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23): 59-64.

AZKC Projesi, <http://erzurumbirdlife.org/azkc.html>, Erişim Tarihi: 31.03.2012.

Canım, R. (2010), *Tarihin Nabzını Tutan Şehir: Erzurum*, Erzurum 2011 Serisi: 2, Semih Ofset.

Cengiz, G. ve Akkuş, Ç. (2012), “Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22): 61-74.

Çakıcı, C. ve Harman, S. (2006), “Kuş Gözlemciliğinin Önemi: Türkiye’de Kuş Gözlemcilerinin Profili”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(2): 161-168.

Çakıcı, C. (2009), *Toplantı Yönetimi: Kongre, Konferans, Seminer ve Fuar Organizasyonları*, Detay Yayıncılık, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara.

Çulha, O. (2008), “Kültür Turizmi Kapsamında Destekleyici Turistik Ürün Olarak Deve Güreşi Festivalleri Üzerine Bir Alan Çalışması”, *Journal of Yasar University*, 3(12): 1827-1852.

Demir, Cengiz (2008), “Milli Parklar ve Turizm”, Hacıoğlu, Necdet ve Avcıkurt, Cevdet (ed.), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 83-110.

Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, <http://www.milliparklar.gov.tr/DKMP/mp/nenehatun/index.htm> Erişim Tarihi: 02.04.2012.

Ege, Zehra (2008), “Av Turizmi”, Hacıoğlu, Necdet ve Avcıkurt, Cevdet (ed.), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 343-364.

Erzurum Çevre Durum Raporu, (2010), T.C. Erzurum Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü.

EWU Sonuç Raporu, Erzurum, 2011.

Gezi Rehberi- Erzurum (2009), Tablet İletişim, İkinci Baskı, Temmuz.

İlban, M. O., Köroğlu, A., Bozok, D. (2008), “Termal Turizm Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Gönen Örneği”, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 13: 105-129.

Kırzıoğlu, I. (1993), “Palandöken Dağları Kış Turizmi Planlaması Çerçevesinde Doğa Onarımı”, *Ekoloji Dergisi*, 3(9): 44-47.

- Kızılırmak, İ ve Kurtuldu, H. (2005), “Kültürel Turizmin Önemi ve Tüketici Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma”, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1: 100-120.
- Koca, H., Zaman, S., Coşkun, O. (2007), “Erzurum’un Spor-Kamp Turizmi Potansiyeli”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 12(18): 205-224.
- Kopar, İ. (2008), “Elmalı Mağarası (İspir-Erzurum)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18(2): 71-90.
- Kozak, N. (2010), *Turizm Pazarlaması*, Detay Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara.
- Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (2011), *İnovasyona Dayalı Turizm Stratejisi ve Eylem Planı (2012-2013)*, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Erzurum-Erzincan-Bayburt), Seyrajans Reklam ve Tanıtım Hizmetleri.
- Metro- Gastro (2010), *Anadolu’nun Ön Sözü: Erzurum’un Mutfağı*, Metro Kültür Yayınları Sayı: 55, Mart- Nisan.
- Orhan, T. ve Karahan, F. (2010), “Uzundere İlçesi ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 11(1): 27-42.
- Özdemir, İ. M., Tavşan, C., Özgen, S., Sağsöz, A., Kars, F. B. (2008), “The Elements of Forming Traditional Turkish Cities: Examination of Houses and Streets in Historical City of Erzurum”, *Building and Environment*, 43: 963-982.
- Özgen, N. (2010), “Doğu Anadolu Bölgesinin Doğal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1): 1407-1438.
- Özhancı, E. ve Yılmaz, H. (2011), “Rekreasyon Alanlarının Görsel Peyzaj Kalitesi Yönünden Değerlendirilmesi; Erzurum Örneği”, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(2): 67-76.
- Sargın, S. (2006), “Yalvaç’ta İnanç Turizmi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2): 1-18.
- Somuncu, M. (2004), “Dağcılık ve Dağ Turizmindeki İkilem, Ekonomik Yarar ve Ekolojik Bedel”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(1): 1-21.
- Subaşı, B. (2004), *Yayla Turizmi Sektör Profili*, İstanbul Ticaret Odası, Etüt ve Araştırma Şubesi, <http://www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-102.pdf>, Erişim Tarihi: 10.06.2012.
- Şekercioğlu, Ç. H. (2012), *Kuş Gözlemciliğinin İnsanlar ve Kuşlar İçin Önemi*, <http://www.stanford.edu/~cagan/TurkceKusculuk.pdf> Erişim Tarihi: 31.03.2012.

Toy, S. Eymirli, E. B., Karapınar, M. (2010), *Erzurum Konaklı Bölgesi Kış Turizm Merkezi Raporu*, Turizm Raporları No:2, Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Erzurum.

TÜİK, (2009), Bölgesel Göstergeler, TRA1 Erzurum-Erzincan-Bayburt.

TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14, Erişim Tarihi: 03.03.2012.

Yalçınar Ercoşkun, Ö. (2005), “Sürdürülebilir Turizm Planlamasında Suyun Rolü: Burdur Gölü”, *I. Burdur Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 600-607.

Yılmaz, H. ve Karahan, F. (2003), “Eko-turizm Yaklaşımlarında Flora Turizmi: Palandöken Dağlarının Potansiyeli”, *I. Ulusal Erciyes Sempozyumu*, Kayseri.

<http://www.choruh.com/tr/aktiviteler/rafting> Erişim Tarihi: 23.03.2012.

<http://www.datur.com/tr/> Erişim Tarihi : 02.04.2012

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33422/kuleler-ve-kaleler.html> Erişim Tarihi: 20.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33424/medreseler.html>, Erişim Tarihi: 21.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33421/muzeler-ve-orenyerleri.html>, Erişim Tarihi: 22.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33425/kopruler-ve-bedestenler.html>, Erişim Tarihi: 22.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-57521/hanlar.html>, Erişim Tarihi: 22.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33429/sportif-etkinlikler.html> Erişim Tarihi: 23.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-33423/camiler-ve-kiliseler.html>, Erişim Tarihi: 20.03.2012.

<http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-57527/magara-turizmi.html> Erişim Tarihi: 01.06.2012.

<http://www.erzurumtso.tobb.org.tr/yayla-turizmi.html>, Erişim Tarihi: 29.03.2012.

<http://www.erzurum.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.03.2012.

<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/325835.asp> Erişim Tarihi: 29.03.2012.

<http://www.nwemail.co.uk/news/top-10-things-to-do-in-turkey-1.929152?referrerPath=news> Erişim Tarihi: 23.03.2012.

<http://www.uzundere.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.04.2012

www.kusgozlem.org Erişim Tarihi: 31.03.2012.

Assoc. Prof. Dr. Bekir Elmas was born in Mersin in 1979. He graduated from Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Business Administration in 2001. He received his masters' degree in 2007, doctoral degree in 2010 and an Associate Professor degree in 2012. Currently he is working at the Atatürk University.

Doç. Dr. Bekir Elmas 1979 yılında Mersinde doğdu. 2001 yılında Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümünden mezun oldu. 2007'de yüksek lisans, 2010 yılında doktora ve 2012 yılında doçentlik derecelerini aldı. Halen Atatürk Üniversitesi'nde çalışmaktadır.

Çetin Akkuş received her B.A. degrees from Akdeniz University, Faculty of Tourism. He received M.A. degree from Atatürk University, Social Sciences Institution, Department of Business Administration. Currently he is PhD student and he is Research Assistant at the Atatürk University.

Lisansını Akdeniz Üniversitesi Turizm Fakültesinde, yüksek lisansını Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme bölümünde tamamlayan Çetin Akkuş, şuan doktora öğrencisi olup, Atatürk Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Gülizar Cengiz received her B.A. degree from Çanakkale Onsekiz Mart University (ÇOMÜ), Faculty of Tourism. She received M.A. degree from Atatürk University, Social Sciences Institution, Department of Business Administration. Currently she is a PhD student, and she is working at the Atatürk University as a Research Asistant.

Lisansını Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Turizm Fakültesinde, yüksek lisansını Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme bölümünde tamamlayan Gülizar Cengiz, şuan doktora öğrencisi olup, Atatürk Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.